# Demográfiai folyamatok és a család, mint létforma

Botos Katalin
professzor emerita
SZTE, PPKE
evmkabor@gmail.com

Nem kell hozzá statisztikusi képzettség, csak egyszerű, józan ész, hogy kapcsolatot véljünk találni a családi életforma és a fenntartható társadalom között. Mint általánosan ismert, a népesség csökkenése csak akkor kerülhető el, ha az un. *termékenységi (fertilitási) ráta* mértéke (a szülőképes korú nők által vállalt gyermekek száma) legalább 2-es értéket ér el. Ez azt jelenti, hogy a felnőtt korosztály tagjai maguk mögé állítanak egy-egy utódot és így a következő generáció legalább olyan létszámú lesz, mint ahányan most vannak. Mindez párosulva az élettartam növekedésével, inkább növekvő, mint csökkenő népességet vetít előre.

**Amennyiben ez a helyzet!**

A II. világháború után a fejlett országokban valóban ilyen viszonyok voltak. Meglendült a szülési kedv, a lakosság száma dinamikusan növekedett. Ezt a korszakot hívják „baby boom"-nak. A több gyermek vállalása még a következő generációra is kihat, hiszen a több személynek még – egy esetleges gyermekszám-csökkenés esetén is – viszonylag sok gyermeke születik. Hazánkban a születésszám megnövekedését – némi késéssel és kevésbé pozitív ösztönzők hatására – a Ratkó-korszak eredményezte. E pozitív demográfiai hullám következményeként a mai népességben a Ratkó-gyerekek és az ő gyerekeik még mindig jelentős számban vannak jelen. Ez – egyes szerzők megfogalmazása szerint – *sajátos kegyelmi állapotot* (Banyár, 2014) jelent, amit ma hazánkban a társadalom- és gazdaságpolitikusoknak ki kellene használniuk a *hosszú távú reformok megvalósítására*. Ha ezt MOST nem tesszük meg, akkor a Ratkó-unokák bizony nem néznek megnyugtató jövő elé, már ami a nyugdíjukat illeti. Különösen azért, mert nemcsak a demográfiai hullám cseng majd le, de – mint látni fogjuk – egy karakteres, ellenkező irányú hatás is megjelent a 90-es években.

Komolynak látszik a helyzet. A Ratkó-unokák ugyanis teljes közömbösséggel tekintenek azokra a tényezőkre, amelyek majd idősebb korukban meghatározzák saját élethelyzetüket. Nem terveznek hosszabb távra. *Nem nagyon vállalnak gyermekeket,* s így nem születnek meg azok a generációk, amelyek – helyesebben: akik – majd az ő nyugdíjukat megtermelik. Márpedig a nyugdíjas kor elérése után még meglehetősen hosszú élettartam várhat úgy a férfiakra, mind – különösen – a nőkre. Úgy tűnik, hogy mindez messze van még, de kérlelhetetlenül bekövetkezik. Egyszerűen érthetetlen, hogy erre sem egyéni, sem közösségi szinten nem készül fel a társadalom.

**Vagy esetleg mégis érthető?**

Szokták azt mondani, hogy a kapitalizmus a legjobb születésszabályozó módszer. Ha nő a jólét, a népesség kevesebb gyermeket vállal. Talán azért, mert a jóléttel együtt emelkedik az

oktatás színvonala, s a tanultabb nők – elsősorban ők – jobban képesek a fogamzásgátlásra. Nálunk, Kelet-Európában azonban a 90-es éveket súlyos gazdasági recesszió jellemezte. A munkavállalók bére még 12 év után is alig érte el a rendszerváltás előtti szintet. Nekünk a kapitalizmus hosszú ideig életszínvonal-esést, és nem jólétet hozott. Úgy látszik, hogy *a szocializmus utáni kapitalizmus* az eredetinél is jobb születésszabályozó eljárás volt, hiszen 1990-1991 után a kelet-európai születési ráták még jobban estek, mint a nyugatiak.

Természetesen mondhatjuk azt, hogy a Ratkó-unokákat a körülmények teszik ilyen rövidlátóvá. Állíthatjuk azt is, hogy a munkahelyek biztonságának hiánya, a globalizmus, a technikai haladás és az éles verseny miatti létbizonytalanság okozza a megfontolt döntést a családalapítással kapcsolatban. De nem alaptalan az a feltételezés sem, hogy nem csak ezek a kétségkívül meglévő tényezők játszanak szerepet az adatok alakulásában.

**Nézzük először is a számokat! A 2011-es népszámlálás adatai alapján eléggé megdöbbentő, amit tapasztalunk.**

**1. táblázat** A házasságban élő nők százaléka korcsoportonként az utóbbi 21 évben
Forrás: KSH, Népszámlálás 2011, Demográfiai adatok, 1.2.6 táblázat

| Korcsoport (év) | 1990-ben (%) | 2001-ben (%) | 2011-ben (%) |
|---|---|---|---|
| **15-19** | **6,9** | **1,5** | **0,6** |
| **20-24** | **53,7** | **20,3** | **5,4** |
| **25-29** | **77,5** | **52,7** | **26,8** |
| 30-34 | 80,4 | 69,8 | 48,5 |
| 35-39 | 79,1 | 73,2 | 57,0 |
| 40-44 | 77,4 | 72,1 | 60,5 |

**2. táblázat** A házasságban élő férfiak százaléka korcsoportonként az utóbbi 21 évben
Forrás: KSH, Népszámlálás 2011, Demográfiai adatok, 1.2.6 táblázat

| Korcsoport (év) | 1990-ben (%) | 2001-ben (%) | 2011-ben (%) |
|---|---|---|---|
| 15-19 | 1,1 | 0,2 | 0,1 |
| 20-24 | 25,5 | 7,9 | 1,8 |
| 25-29 | 62,5 | 36,0 | 12,9 |
| 30-34 | 73,1 | 60,3 | 36,0 |
| 35-39 | 76,6 | 68,1 | 50,4 |
| 40-44 | 79,3 | 70,3 | 57,5 |
| 45-50 | 80,6 | 72,7 | 60,9 |

Az 1. táblázat a házasságban élő nők, a 2. táblázat a házasságban élő férfiak százalékát mutatja korcsoportonként 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben.

Míg a 20 és 30 év közötti nők 54-78%-a a rendszerváltáskor még házasságban élt, ez a számadat 2011-re drasztikusan, 5-27% közé csökkent le. Különösen éles a trend lefelé 2001 után. Erősen valószínű, hogy a házasságban nem élő fiatalok kevesebb gyermeket szülnek, mint azok, akiknél a családi keretek adottak. Természetesen a táblázatokban mutatkozó tényeknek számos oka van. Ma már a nők is, – csakúgy, mint a férfiak – tovább tanulnak. Napjainkban szinte minden gimnazista igyekszik valamilyen felsőfokú képesítést szerezni, s ez 25-26 éves korig is eltarthat. Ebben a státusban pedig kevesen vállalnak gyermeket, hiszen még így is szüleik tartják el őket.

Valljuk be azonban, nem csupán az értelmiségiekről van szó. A tendencia az alacsonyabb végzettségűekre is érvényes. Mondhatnánk – pestiesen –, hogy a házasság „kiment a divatból". A válások, amelyek társadalmunkra annyira jellemzőek, itt ebben a korosztályban kisebb arányúak, de azért, mert közöttük alig van házasságkötés.

A statisztikák valamit elárulnak arról is, hogy ezt a jelenséget mennyiben a fiatal nők, s mennyiben a fiatal férfiak okozzák. *A fiatal férfiaknál ugyanis még drasztikusabban csökkentek az adatok.* Míg a rendszerváltáskor a 20 és 24 év közötti férfiak közül minden negyedik házas volt, 2011-re viszont már *minden huszadik sem* házas ember! Ez talán még nem lenne olyan nagy újdonság, hiszen a majd egy századdal korábbi időkben, az első világháborúig, a katona-köteles férfiak 24 éves korukig nem is házasodhattak. Azonban napjainkban a húszas éveik második felében lévő fiatalembereknél is jelentősen megcsappant a férjek számaránya: 62,5% helyett csak 12,9%. Egybevetve ezt a nők adataival, látható, hogy az adott korosztályokban *a fiatal férfiak sokkal kevésbé kívánnak elköteleződni, mint a nők.* Tény, hogy a lányok hamarabb válnak éretté – de ez így volt azért korábban is. Az ok máshol keresendő. Kétségtelen, hogy a későbbi férfi „évjáratokban" már valamivel magasabb a házasok aránya. A húsz évvel ezelőttinek azonban még így sem éri el a *felét*.

Az okok nyilván többrétűek. Érdekes módon, éppen a nőkhöz vezethetők vissza. A fiatal nők társra vágynak, s ezért „bedobják" a férfiakat mindig is intenzíven vonzó szexualitást. Tehetik, hiszen a megfelelő születésszabályozó eszközök hatalmas fejlődése következtében lépésüket szinte következmény-mentessé tehetik. Nem kell azzal számolniuk, hogy a nyakukba szakad egy gyermek nevelésének gondja. Változott a társadalmi morál is: a jog megengedőbb a terhesség-megszakítás kérdésében, a társadalom pedig elnéző a házasságon kívüli gyermekekkel szemben. Legfőképpen pedig elnéző a laza társas kapcsolatok terjedésével szemben. Az alkalmi kapcsolatok mellett egyre gyakoribb az együttélési forma. Ezt jól mutatja a demográfiai statisztika, ha utánanézünk a népszámlálási adatokban. Csakhogy ez a laza forma kevesebb biztonságot jelent a nőknek, így a gyermekvállalás is kisebb arányú az "együtt élők", mint a házasok között.

Furcsa, de azt kell mondanunk, hogy maguk a nők vágják a fát önmaguk alatt, amikor könnyen elérhetővé teszik a szexet a férfi partnereknek. Miért házasodjam, amíg másoknak van felesége? – viccelődtek már a régiek is efféleképpen. Minek vállalná fel a férfi a gyermekek terhét, ha szórakozását, szükséglet-kielégítését e nélkül is megtalálja. „Minek nekem asszony és gyerek egy falka? Hogy utánam sírjon, mint az ajtó sarka"- mondta már Toldi Miklós is, Arany János költeményében. Manapság csupa ifjú Toldi él közöttünk - ámbár korántsem olyan fizikai és egyéb adottságokkal, mint a legendás hős.

A házasság intézménye azért alakult ki az évezredek folyamán, mert az utód-nevelés és a biztonságos szexuális élet megfelelő kerete volt. Nincs mit szemérmeskedni a kérdésen: az utóbbi volt a fő hajtóerő. Emellett az is fontos szerepet játszott, hogy a megélhetéshez mindkét fél hozzájárult, mert mindkettőjük munkájára szükség volt ahhoz, hogy mind

magukat, mind az utódaikat – azaz a családot – fenntartsák. Ritka volt az olyan kikapós feleség, mint a magyar balladában, aki gyermeke kérlelésre: „Jöjjön haza édesanyám, mert meghalt az édesapám" – azzal válaszol, hogy „Jaj, jaj lepedőm... mert én szőni nem tudok, lepedőt se csinálok." Éppen ellenkezőleg! Az asszonyok végeztek el egy sor olyan fontos házimunkát, ami a férfiaktól idegen volt, de mindkettőjük megélhetése múlott a kapcsolaton. Nagy tehertétel volt viszont a családon az el nem kelt leány. Értelemszerűen a társadalmi morál támogatta a házasságot. Nem is beszélve a vallásról, legalábbis Európában. A monogám házasság intézménye a kevés válással biztosította, hogy az időskorú nőnek is volt társa, és egyben megélhetése is. Ezt különösképpen elősegítette a nyugdíjrendszer, az özvegyi nyugdíj intézményének bevezetése. Hiszen a huszadik században már nem a paraszti gazdálkodás, nem a házi önellátás volt a jellemző. Az ipari, majd a poszt-indusztriális társadalmakban mindkét nembeli házasfél munkába állt. Nyugdíj-járulékot fizetett, s idős korában nyugdíjra számíthatott. Ennek volt egy olyan hátulütője, hogy ily módon az egyén szempontjából nem is volt fontos, hogy gyermeket neveljen, aki majd gondoskodik róla. Pedig nyugdíjat csak a következő generáció „termel". Ha a gyermekeinkből nem lesznek munkavállalók, nem lesz a nyugdíjjáruléknak sem forrása!

**3. táblázat** Az 1000 nőre jutó gyermekszületések száma 1990-ben, 2000-ben és 2012-ben
Forrás: Demográfiai évkönyv, 2012 4.1.7 táblázat

| Korcsoport (év) | 1990-ben (db) | 2000-ben (db) | 2012-ben (db) |
|---|---|---|---|
| 15-19 | 40 | 23 | 19 |
| 20-24 | 147 | 70 | 42 |
| 25-29 | 115 | 95 | 78 |
| 30-34 | 47 | 54 | 82 |
| 35-39 | 16 | 19 | 39 |
| 40-44 | 3 | 3 | 9 |

A szocializmusban a házaspár mindkét tagja azért dolgozott, mert muszáj volt, a kapitalizmusban pedig a magasabb fogyasztási szint elérése érdekében; esetleg részmunkában. Igen távol állt az igazságtól, amit a korabeli munkásmozgalmi dalok sugalltak, hogy „Kényszer volt egykor a munka, ma hősi tett", mert nagyon is a létfenntartás kényszere szorította a házasfelek mindegyikét a munkára. A bérszínvonal is eleve úgy volt megszabva. A legtöbben csak akkor tudtak kijönni a keresetükből, ha a megélhetést közösen termelték meg. Létezett ugyan a "htb", azaz a háztartásbeli nő fogalma, de a nem házas embereknek a munkakerülés vétségének fenyegetése miatt, meg puszta megélhetési szempontból is, dolgozniuk kellett. A munka tehát igenis kényszer volt. Szerencsétlen asszonyokra ily módon gyakran dupla teher, több műszak hárult, hiszen a társadalmasított háztartási folyamatok mellett is bőven maradt otthon tennivaló. Igaz, hogy volt közétkeztetés, bölcsőde, óvoda és Patyolat, de a háztartás mindennapjainak terhe akkor is a nőkre hárult. Igaz, hogy az oktatás és az egészségügy ingyenes volt, s később az állam adott némi szociális támogatást is a családoknak, de az mindenképpen kényszerűség volt, hogy a nagy többség a családi létformát válassza. Ezért esett folyamatosan a gyermekvállalás mértéke. Részletesebb elemzések

kimutatják, hogy az egyébként nagyvonalú magyar családtámogatási intézkedések hoztak ugyan – sajnos csak – átmeneti növekedést a termékenységi rátákban, de a gyermekszám csökkenésének hosszú távú trendjét nem változtatták meg. A 80-as évektől megkezdődött a népesség lassú fogyása. A 90-es években az erdélyi magyar ajkú népesség áttelepülése ugyan a csökkenés jelentősebb mérséklődését hozta, azonban a gyerekszám drasztikus visszaesése tovább folytatódott. Ezt a 3. táblázat is mutatja, bár e táblázat nem a termékenységi mutatókat, hanem az ezer nőre jutó gyerekszámot tartalmazza.

A szülőképes korú nők által vállalt átlagos gyermekszám – a fertilitási ráta – 1990 és 2013 között 1,8-ról 1,3-ra csökkent, ami még tompítatlanabbul mutatja a gyermekvállalási kedv visszaesését. (Átmenetileg volt az 1,3-nál még alacsonyabb arány is.)

A házasodásnak és a gyermekvállalásnak a továbbtanulás mellett nem kis akadálya a jelentős ifjúsági munkanélküliség. Amikor minden ötödik fiatal munkanélküli, s aki el tud helyezkedni, annak az állása is eléggé bizonytalan, akkor a vonakodás megérthető. Ez a legfontosabb dolog, ezen kell legelőször változtatni! Ha nem sikerül, akkor a népesség további fogyása megakadályozhatatlan lesz!

Mindez természetesen nem csak magyar probléma. Az ifjúsági munkanélküliség az egész Európai Unió számára hatalmas kihívás. Kétségbeejtően magas a dél-európai országokban, például Spanyolországban és Görögországban. Mivel a nyugdíjrendszerek fenntarthatósága érdekében mindenhol kitolták a nyugdíjba menetel időpontját, egyre kevésbé szabadultak fel munkahelyek a fiatalok számára. Nem is beszélve arról, hogy a technikai haladás és a tőke érdeke egyre inkább a gépesítést helyezi előtérbe. Az, amit Ernst Fritz Schumacher, a Kicsi szép című híres könyv írója mondott, *a megfelelő technológia,* amely korszerű terméket tud gyártani, de munkalehetőséget is biztosít sokak számára, ma már nemcsak a fejlődő világ problémája. 1973-ban Schumacher még úgy gondolta, hogy ez pusztán a fejlődő országok gondja. Sajnos, ez a probléma tovább él ott napjainkig, de ma már nálunk, a fejlettebb országokban is gond!

Így, amikor a családról kellene elgondolkodnunk, óhatatlanul szélesebb gazdaságpolitikai megfontolások kerülnek előtérbe. Munkahelyek biztosítása nélkül, munkajövedelem biztosítása nélkül válságosra fordul a gazdaság helyzete. Az egyoldalú profit-orientált gondolkodás, amely kizárólag a termelékenység növelésére és a nagyobb haszonra összpontosít, *ellehetetlenül.* S bár mindez már most világosan látható a gondolkodó emberek számára, mégsem történik gyökeres változás a politikában és a gazdaságban. Éppen úgy, mint a környezetvédelemben. Mindenki látja, hogy feléljük természeti erőforrásainkat, de mégis, folytatódik az erdőirtás Romániában, a kyotoi egyezményt nem fogadják el, vagy felmondják a legnagyobb országok, s hulladékhegyek, illegális hulladék-égetők szaporodnak mindenfelé.

Csupán *egy az alapvető gazdasági problémák közül*, hogy a humántőke nem termelődik újra! Márpedig ez a helyzet a fejlett országokban! Nem az a gond, hogy az emberek tovább élnek – az nagyszerű eredmény! Ha a reprodukció minimuma biztosítva lenne, a technikai haladás bőven adna fedezetet a hosszabb életű idősek nyugdíja számára. Ha azonban „feléljük" humántőke-tartalékainkat, akkor a gazdaság működtetésének megoldása csak a fejlődő országokból történő migráció lesz. Ezzel pedig újabb, hatalmas társadalmi problémákat importálunk, amelyek ellen csak a demokratikus elvek feladásával lehetne védekezni. Ez pedig megint csak nem kívánatos tendenciáknak nyitna utat.

A társadalom átstrukturálódásával számos ágazat termelésének piaca is beszűkül. (Kinek adjuk el a Barbie babákat?) A fogyatkozó népesség kisebb piacot és így kisebb profittömeget jelent. Nem értik meg azok, akik a gazdasági életet vezérlik, hogy a saját érdekeik ellen

vannak, ha e társadalmi problémákra nincsenek figyelemmel, azaz ha nem hajlandók profitjukból áldozni e problémák megoldására.

Végül, de nem utolsó sorban, beszélnünk kell az ideológiai kérdésekről is, hiszen eleink boldogok tudtak lenni a mainál sokkal szerényebb körülmények között is. S azt is látni kell, hogy egy olyan materialista individualizmus, amely a fogyasztásban nem ismeri az *elég* fogalmát, amely teljességgel – ismétlem teljességgel – kiiktatta *a mértékletesség erényét* a társadalmi normákból, szembesülni fog a Föld eltartó-képességének kimerülésével. S akkor mi következik? Mészároljuk le az indiánok után az afrikaiakat is, vagy vegyük rá őket – mely álszent megoldás! –, hogy egymást mészárolják le?

Tanulnunk kell a keleti világvallásoktól, filozófiáktól. Visszafogottabbnak, megelégedőbbnek kell lennünk a már elért eredményeinkkel. Segítenünk kell a társ-népeknek is abban, hogy eljussanak arra a szintre, ahol mi vagyunk. Ha nem ezt tesszük, akkor csak fegyverrel tudjuk őket távol tartani a javainktól – és az szörnyű lesz. Ki kell teljesen vetkőznünk emberségünkből. Márpedig a fejlődő országokban kialakult gazdasági és politikai helyzet stabilizálása nélkül nem tudjuk megóvni Európát a menekült-áradattól! Ez ma már látszik, és a gond csak fokozódni fog!

Ami a szorosabb témánkat illeti, ideológiailag is rehabilitálni kell a családot. A családot, amely a gyermekek nemzésének és felnevelésének tartós köteléke. Hiszen a gyermekek egészséges testi-lelki fejlődéséhez stabil keretekre, apa és anyaképre, biztonságra van szükségük, amely egy – gazdagon dokumentált kutatásokra alapozott – újabb, hosszú eszmefuttatás tárgya lehetne.

A gyerekeknek nem arra van igényük, hogy egyszülős családokban éljenek, amelyekben anyagi gondokkal küzdő szülők (többnyire anyák), próbálják pótolni mindkét szülőt, miközben kétségbeesetten küzdenek az anyagi bázis biztosításáért. Hiszen, amint amerikai kutatások is kimutatták, már a prenatális táplálkozás is hatással van a humántőke minőségére. Igen szerencsétlen, hogy évtizedek óta olyan nagyszerű zenéket tartalmazó produkciók, mint a Hair, vagy a Kabaré, a promiszkuitást és a drogfogyasztás melletti gyermekvállalást népszerűsítik. Generációk nőttek fel abban a hitben, hogy ez demokráciákban normális, és jogunk van azt tenni, ami nekünk jó. Elmarad a *kötelesség* fogalma a jogok mellől, ami ez esetben a jövő generáció egészségére, fenntartható létének biztosítására vonatkozna.

Mit tehetünk ma itt, mi, egyszerű polgárok? El kell azon gondolkodni, hogy fiús anyáink is felelősek azért, hogy negyven éves gyermekeiket kiszolgálják, ellátják mindennel, "*csupa szeretetből"*. S szemet hunynak afelett, hogy ami még ezen kívül kell nekik, a szexet is „beszerzik" a nemek „piacán". Néha azt érzem, hogy az anyák is „megvásárolják" ily módon a szeretetet, csakúgy, mint a fiaik leánypartnerei. Ha az édesanyáknak történetesen lányuk van, azért már fájdalmasabbnak találják ugyanezt. Ma sem értem, hogy társadalmunk nőtagjai miért nem háborodtak fel – heves közéleti reakcióval –, amikor egy vezető politikus úgy fogalmazott, hogy egy sikeres férfi lecserélheti a feleségét, *mert megérdemli*. Nem szabad társadalmi normává emelni a felelőtlenséget. Ennek előbb-utóbb mindenki a kárát látja. Szó sincs itt fundamentalista nézetekről, társadalmi rugalmatlanságról, a szabadságjogok korlátozásáról, de arról igen, hogy sugallni, tanítani kell – ahol még lehet – a házas együttlét célszerűségét, lehetőségét, előnyeit. Fejleszteni kell az erények tiszteletét. Az áldozatvállalás megbecsülését, az anyaság tiszteletét. Ha a fiatalok kötőszóként szidják a másik anyját, az a végsőkig rombolja az édesanyák tiszteletét. Nem szabad engedni, hogy a véleménynyilvánítás szabadsága gátlástalansággá fajuljon. Hogyan? Mindenképpen a vezető közéleti szereplők magatartása, a munkahelyi(!) normák szigorú kisugárzása által, és legfőképp az oktatási

rendszeren keresztül. Ami pedig a legfontosabb tényezőt: a TV-t és az internetet illeti, a helyzet roppant nehéz. A médiák szennyes műsorai mindaddig élni fognak, amíg azokat az üzleti élet reklámokkal segíti, a polgárok pedig nézettséggel támogatják. A jövő tehát rajtunk múlik. A család jövője is!

**Irodalomjegyzék**

Banyár J. (2014): A modern nyugdíjrendszer kialakulásának két története. *Hitelintézeti Szemle* 2014. november, 13. évfolyam 4. szám, 154-179.

Demográfiai évkönyv, 2012.

KSH, Népszámlálás 2011, Demográfiai adatok.